

Мирошниченко Ю. М.,
*кандидат юридичних наук,
суддя Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької області
ORCID: 0000-0002-9114-1495*

СПОСОБИ РОЗВ'ЯЗАННЯ СУДОМ СИТУАЦІЇ «ЗАЯВА ОБВИНУВАЧЕНОГО ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАБОРОНЕНИХ МЕТОДІВ РОЗСЛІДУВАННЯ»

METHODS OF SOLUTION BY THE COURT OF THE SITUATION “STATEMENT OF THE ACCUSED ABOUT THE APPLICATION OF PROHIBITED METHODS OF INVESTIGATION”

У пропонованій статті розглядаються варіанти розв'язання судом ситуацій, пов'язаних із заявами підсудних про застосування недозволених методів досудового слідства, що суттєво ускладнює судове провадження. Констатуються факти тортур в українській поліції, на які неодноразово вказував Європейський суд із прав людини, наголошуючи на системності проблем, що має в своїй основі це ганебне явище. Водночас відзначається, що нерідко захист вдається до тактики подання таких заяв без достатніх підстав, маючи на меті в одних випадках підірвати довіру до результатів досудового розслідування, в інших – максимально затягнути судове провадження, тиснучи таким чином на суд, який всіляко намагається уникнути надмірної тривалості кримінального провадження. З огляду на це важливим науково-практичним завданням є, з одного боку, вдосконалення процесуальних механізмів, що унеможливають використання відомостей, одержаних у такий спосіб, а з іншого, а з іншого, – розроблення криміналістичних алгоритмів перевірки судом подібних заяв з метою належної оцінки наданих стороною обвинувачення доказів і водночас запобігання протидії встановленню істини шляхом дискредитації доказової бази по справі.

У результаті проведеного дослідження автор доходить висновку про те, що в кожній конкретній ситуації суд повинен оцінити обґрунтованість заяви сторони захисту про застосування до обвинуваченого заборонених методів слідства, щоб вирішити, чи є вона небезпідставною і лише в разі позитивної відповіді на це питання вимагати від компетентних органів проведення офіційного розслідування та очікувати його результатів, якщо від них залежить висновок суду щодо допустимості ключових доказів у справі. У такому випадку суд уникне невинного затягування розгляду справи, інакше його тривалість буде залежати від оперативності розслідування безпідставної заяви підсудного. Разом із тим наявність постанови органу досудового розслідування про закриття провадження за заявою підозрюваного (обвинуваченого) про його катування правоохоронцями не є для суду визначальною та не звільняє його від обов'язку перевірити доступними йому процесуальними засобами зазначені в ній відомості й навести свої висновки щодо них у підсумковому рішенні по справі.

Ключові слова: криміналістика, судова методика, протидія судовому провадженню, заборонені методи розслідування.

The proposed article considers options for the court to resolve situations related to the defendants' statements about the use of unauthorized methods of pretrial investigation, which significantly complicates the proceedings. The facts of torture in the Ukrainian police are stated, which have been repeatedly pointed out by the European Court of Human Rights, emphasizing the systemic nature of the problems, which is based on this shameful phenomenon. At the same time, it is noted that the defense often uses tactics to file such statements without sufficient grounds, aiming in some cases to undermine the credibility of the results of pretrial investigation, in others – to prolong the proceedings as much as possible, thus putting pressure on the court proceedings. In view of this, there are improvements in the procedural mechanisms that make it impossible to use the information obtained in this way, and on the other hand to develop algorithms for the court to verify such statements in order to properly assess the evidence provided by the prosecution and at the same time prevent are determined by the actual task of the sciences of the criminal cycle.

As a result of the study, the author concludes that in each case the court must assess the validity of the defense's statement on the application of prohibited methods of investigation to the accused to decide whether it is unfounded and only in the case of a positive answer to the competent authorities to conduct a formal investigation and expect its results if the court's decision on the admissibility of key evidence in the case depends on them. In this case, the court will avoid unjustified

delay in the case, otherwise its duration will depend on the efficiency of the investigation of the unfounded statement of the defendant. However, the presence of a decision of the pretrial investigation body to close the proceedings on the application of the suspect (accused) of his torture by law enforcement is not decisive for the court and does not release him from the obligation to check the information available to him and give his conclusions final decision on the case.

Key words: *criminalistics, judicial methodics, counteraction to court proceedings, prohibited methods of investigation.*

Постановка проблеми. Правило за яким процесуальне рішення не можуть ґрунтуватися на фактичних даних, отриманих незаконним шляхом, вимагає від суду пильної уваги до заяв осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, про самообмову внаслідок застосування недозволених методів слідства. З огляду на це актуальним завданням наук кримінального циклу є з одного боку удосконалення процесуальних механізмів, що унеможливають використання відомостей, одержаних у такий спосіб, а з іншого – розроблення криміналістичних алгоритмів перевірки судом подібних заяв з метою належної оцінки наданих стороною обвинувачення доказів і водночас запобігання протидії встановленню істини шляхом дискредитації доказової бази по справі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні періоди розвитку криміналістики форми протидії розслідуванню кримінальних правопорушень та способи її подолання досліджувалися В.П. Бахіним, Р.С. Белкіним, П.Д. Біленчуком, А.М. Васильєвим, І.Ф. Герасимовим, А.В. Дуловим, С.Ф. Здоровком, Г.О. Зоріним, Н.С. Карповим, В.П. Корж, Є.Д. Лук'янчиковим, В.К. Лисиченком, О.Р. Ратіновим, Р.Л. Степанюком, В.Ю. Шепітьком, Р.М. Шехавцовим, Б.В. Щуром, М.П. Яблоковим та іншими вітчизняними й закордонні криміналістами, завдяки зусиллям яких ця проблематика є достатньо вивченою. Натомість питання протидії судовому провадженню, поки не отримала такої уваги з боку представників криміналістичної науки. У такій області можна відзначити лише окремі праці, серед авторів яких Ш.В. Аутлев, Е.У. Бабаєва, М.Й. Вільгушинський, О.В. Головіна, П.І. Зінченко, І.І. Когутич, Г.М. Меретуков, Р.В. Мудрецький.

Метою дослідження, результати якого наводяться у пропонованій статті, було напрацювання раціональних підходів до розв'язання судом ситуацій, пов'язаних із заявою сторони захисту про застосування до особи недозволених методів досудового слідства як фактором, що суттєво ускладнює судове провадження.

Виклад основного матеріалу. Формування методики судового розгляду кримінальних справ вимагає створення науково обґрунтованих криміналістичних рекомендацій по боротьбі з протистоянням встановленню істини в кримінальному провадженні. Протидія судовому розгляду визначається як навмисна діяльність зацікавлених осіб, здійснювана при проведенні (підготовці) судових засідань в рамках конкретної кримінальної справи у формі дії або бездіяльності, спрямована на перешкоджання законній діяльності суду і сторін по встановленню обставин, які є предметом судового розгляду, а також ухваленню на їх основі законних та обґрунтованих процесуальних рішень [1, с. 230].

Поширеною формою протидії судовому розгляду кримінальних справ є відмова обвинувачених від показань, даних на досудовому слідстві, а також зміну ними показань з посиланням на самообмовлення чи обмовлення співучасників внаслідок фізичного впливу, психологічного тиску тощо. Показовими в цьому сенсі є результати дослідження Б.В. Щура, за даними якого в 42% проаналізованих справ про злочини, вчинені організованими злочинними групами, підсудні під час судового розгляду намагалися змінити показання, звинувачуючи органи досудового розслідування у застосовуванні заходів незаконного примусу [2, с. 77].

Звісно, нерозумно заперечувати відсутність у правоохоронних органах практики катування осіб, запідозрених у вчиненні кримінальних правопорушень. На факти тортур в українській поліції неодноразово вказував Європейський суд з прав людини, наголошуючи на системності проблем, що має в своїй основі це ганебне явище [3]. Проте, нерідко захист вдається до тактики подання таких заяв без достатніх підстав, маючи на меті в одних випадках підірвати довіру до результатів досудового розслідування, в інших – максимально затягнути судове провадження, тиснучи таким чином на суд, який всіляко намагається уникнути надмірної тривалості кримінального провадження, або керується інтересами обвинуваченого, безпосередньо не

пов'язаними з розглядуваною справою (бажаням відстрочити ухвалення остаточного рішення, довше залишатися в СІЗО тощо).

З огляду на це можливі такі загальні ситуації:

– підозрюваний скаржився на застосування до нього незаконних методів слідства на стадії досудового провадження й наведені ним відомості внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань;

– заява підозрюваного не була предметом окремого розслідування під час досудового провадження;

– обвинувачений в ході судового провадження вперше заявив про застосування до нього правоохоронцями тортур. У двох останніх ситуаціях судді, як правило, повідомляють про відповідну заяву органи ДБР задля перевірки її обґрунтованості слідчим шляхом і очікують за його наслідками відповідного процесуального рішення. Однак, на наш погляд, це не завжди виправдано й ось чому.

Щоразу, розглядаючи скаргу стосовно катування, Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ) наголошує на тому, що коли особа висуває небезпідставну скаргу про жорстоке поводження з нею з боку органу досудового розслідування, яке було таким, що порушує статтю 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, це повідомлення вимагає проведення ефективного офіційного розслідування, спроможного забезпечити встановлення та покарання винних осіб [4]. За такої умови Суд неодноразово зазначав, що твердження про погане поводження повинні бути підкріплені належними доказами. Водночас Суд керується критерієм доведення «поза розумним сумнівом». Таке доведення може впливати із сукупності ознак чи неспростованих презумпцій, достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою [5].

Тож при оцінці ефективності розслідування заяви про застосування катування суд має перевірити чи містять його матеріали переконливі докази того, яким чином підозрюваному були спричинені тілесні пошкодження. В одній з таких справ ЄСПЛ, приміром, взяв до уваги медичні докази, показання заявника, той факт, що його забирали з камери для розмов зі слідчим, не забезпечуючи при цьому присутності свідків і процесуальних гарантій, той факт, що він зізнався у вчиненні злочину в останній день

строку арешту, а також відсутність правдоподібного альтернативного пояснення стосовно походження його тілесних ушкоджень і на цій підставі констатував, що сукупність наведених обставин породжує обґрунтовану підозру щодо ймовірності завдання цих ушкоджень працівниками органу розслідування [6].

Таким чином, обов'язок національних органів проводити офіційне розслідування в таких випадках виникає лише за умови подання «небезпідставної скарги», що буде такою у разі, якщо, наприклад: не було проведено медичного обстеження підозрюваного, незважаючи на офіційне звернення його захисника з таким клопотанням наступного дня після стверджуваних подій [7]; в особи, яка під час затримання правоохоронними органами була цілком здорова, при звільненні виявлено тілесні ушкодження [6]; лікарем медико-санітарної частини слідчого ізолятора (далі – СІЗО) в особи після переведення з ізолятора тимчасового тримання (далі – ІТТ) виявлено тілесні ушкодження [4]. За таких обставин на державу покладається обов'язок дати правдоподібне пояснення, яким чином були спричинені ці ушкодження, і невиконання такого обов'язку безумовно свідчитиме про наявність питання щодо дотримання статті 3 Конвенції (див. рішення у справі «Томасі проти Франції» (Tomasí v. France) від 27 серпня 1992 року, серія А, № 241-А, с. 40–41, пп. 108–111, та справу «Сельмуні проти Франції» (Selmouni v. France), № 25803/94, п. 87, ECHR 1999-V) [6].

У подібних ситуаціях, судам необхідно дбати не тільки про те, щоб заяві про застосування незаконних методів слідства була дана належна оцінка, але й про те, щоб вона була належним чином відтворена в судовому рішенні. Посилання виключно на те, що доводи засудженого були надуманими та безпідставними, оскільки спростовуються матеріалами кримінального провадження є вочевидь недостатнім. Проте й із думкою про те, що забезпечення перевірки заяви про застосування недозволених методів шляхом проведення уповноваженим органом офіційного розслідування щодо можливих порушень прав людини, гарантованих ст. ст. 27, 28 Конституції України, є обов'язковим [8], без підтвердження такої заяви жодними об'єктивними даними, також погодитися складно.

Дійсно, заява підсудного про насильство щодо нього — це заява про вчинений злочин, який можна розслідувати лише після порушення кримінальної справи. Водночас від правдивості чи неправдивості заяви підсудного залежить оцінка доказів у справі. Тому суд не може «відмахнутися» від цієї заяви. Однак визнати, що в кожному такому випадку суд зобов'язаний дати доручення перевірити її й відкласти розгляд справи до отримання даних про результати цієї перевірки [9] означає поставити судові провадження в пряму залежність від тривалості досудового розслідування за заявою обвинуваченого про застосування до нього недозволених методів досудового розслідування.

Питання щодо того, як довго триватиме таке розслідування постає особливо гостро, коли заявник тримається під вартою. Не зайве мати на увазі й право на оскарження ним постанови слідчого, прокурора про закриття кримінального провадження, та ухвали слідчого судді з цього приводу, що робить тривалість відкладення судового розгляду ще більш невизначною, чого нерідко й прагне сторона захисту вдаючись до відповідної тактики.

Тому, на наш погляд, розв'язання питання щодо необхідності проведення офіційного розслідування заяви про недозволені методи слідства в кожному випадку вимагає особливо виваженого підходу. Досить часто подібні заяви мають відверто надуманий характер і головуючому достатньо поставити обвинуваченому кілька запитань (чи мав він тілесні ушкодження, чи оскаржував дії службових осіб, чи ставив до відома захисника, чи заявляв відвід слідчому і т.п.), щоб зрозуміти абсолютну безперспективність розслідування за ними й не зволікати з розглядом справи. За необхідності суд, залежно від характеру повідомлених обвинуваченим даних, може звернутися для їх перевірки до ІТТ, СІЗО, поліції, швидкої медичної допомоги тощо.

Як приклад безпідставної заяви про застосування тортур можна навести справу, в якій заявник стверджував, що декілька працівників міліції примусили його лягти на підлогу, зв'язали ноги скотчем і душили поліетиленовим пакетом, а також застосовували електричний струм до його вух і статевих органів та погрожували «допомогти» його літній матері покінчити життя самогубством. ЄСПЛ розцінив подані заяв-

ником скарги як такі, що не є «небезпідставними» для цілей статті 3 Конвенції, у зв'язку з чим національні органи влади не були зобов'язані проводити ефективне розслідування стверджуваних подій. При цьому Суд виходив з того, що лікар медичної частини слідчого ізоляторв оглянув заявника для встановлення, чи зазнав він будь-яких тілесних ушкоджень. Згідно з його висновком заявник зазначив, що зазнав жорстокого поводження з боку працівників міліції та надав опис жорстокого поводження. Однак після огляду заявника лікар не задокументував жодних помітних тілесних ушкоджень, у тому числі на його статевих органах. З огляду на це Суд зазначив, що заявник не надав жодних медичних доказів на підтримку своїх тверджень про жорстоке поводження у той день. До того ж заявник не оскаржував доводів Уряду, що під час прийняття до ІТТ і СІЗО (тобто невдовзі після стверджуваних подій), жодних помітних тілесних ушкоджень на ньому виявлено не було і не надав жодних доказів протилежного [10].

Отже, коли заяви обвинуваченого щодо його катування в поліції не голослівні, наведені в них факти заслуговують спеціального розслідування. Проте, очікування його результатів є необхідним лише за умови, що завдяки незаконному поводженню з обвинуваченим були отримані докази, які суттєво впливають на результати розслідування. Тобто, коли висновки сторони обвинувачення ґрунтуються на фактичних даних, отриманих на підставі відомостей, наданих підозрюваним. Тому нам видається недостатньо переконливою позиція Верховного Суду, який, скасовуючи ухвалу суду апеляційної інстанції, в одній зі своїх постанов вказав, що апеляційний суд, залишаючи без задоволення апеляційні скарги особи та її захисника, формально зазначив у своєму рішенні, що суд першої інстанції правильно спростував доводи засудженого про застосування недозволених методів досудового розслідування, оскільки показань, у яких особа визнає себе винною у вбивстві, наданих нею під тиском, суд першої інстанції не досліджував і, приймаючи рішення, до уваги не брав [11].

Схоже, що в такому випадку саме Касаційний суд вдався до формального підходу. Застосування недопустимих методів слідства на його початковому етапі можуть не дати «бажаних» правоохоронцями результатів, але причетність

обвинуваченого до інкримінованого йому злочину в ході подальшого розслідування буде неспростовно доведено сукупністю доказів іншого походження. Також можлива ситуація, за якої виключення відомостей, наданих підозрюваним, не руйнує доказової бази, заснованої на системі відомостей, одержаних у встановленому законом порядку з інших джерел, не пов'язаних з показаннями підозрюваного. Очевидно, що в таких випадках розслідування за заявою обвинуваченого щодо зловживань владою з боку представників правоохоронних органів не повинна вплинути на вирішення судом основного питання кримінального провадження. Тож і очікувати його результатів не варто. Навіть, якщо факт застосування катування з метою отримання зізнання підозрюваного буде доведено, але це не позначиться на допустимості решти доказів, сукупність яких з достатньою переконливістю буде свідчити про його винуватість, суд повинен ухвалити обвинувальний вирок, а держава – відповісти за дії осіб, уповноважених нею на здійснення досудового розслідування.

Таким чином, розв'язання ситуації із заявою про застосування до підсудного заборонених методів слідства передбачає необхідність відповіді на два ключові питання: 1) чи є заява про застосування тортур небезпідставною та 2) чи було розслідування, наведених у ній відомостей ефективним? При цьому, однак, слід мати на увазі, що відповідно до національного законодавства різних держав термін «розслідування» в певному випадку може охоплювати лише якусь стадію кримінального провадження, тоді як ЄСПЛ розуміє під цим увесь процес – від моменту надходження скарги на жорстоке поводження чи виявлення ознак такого поводження – і до винесення судом рішення у справі [12, с. 17].

З огляду на це Верховний Суд, переглядаючи рішення в одній із кримінальних справ, не погодився з висновками апеляційного суду, який, спростовуючи доводи обвинуваченого щодо застосування правоохоронцями до нього заходів фізичного та психічного впливу, обмежився твердженням про наявність у справі постанов про закриття кримінальних проваджень і зазначив, що у зв'язку з тим, що ці постанови не були оскарженими заявниками та стороною захисту, відсутні підстави піддавати сумніву викладені в них обставини. При цьому Суд указав, що при повторному розгляді справи суду слід, ретельно, використовуючи усі процесуальні можливості, здійснити перевірку доводів засудженого щодо застосування до нього незаконних методів слідства з боку працівників міліції [13].

Висновки. Отже, в кожній конкретній ситуації суд повинен оцінити обґрунтованість заяви сторони захисту про застосування до обвинуваченого заборонених методів слідства, щоб вирішити, чи є вона небезпідставною і лише в разі позитивної відповіді на це питання вимагати від компетентних органів проведення офіційного розслідування та очікувати його результатів, якщо від них залежить висновок суду щодо допустимості ключових доказів у справі. В такому випадку суд уникне невинуватого затягування розгляду справи, а інакше його тривалість буде залежати від оперативності розслідування безпідставної заяви підсудного. Разом з тим наявність постанови органу досудового розслідування про закриття провадження за заявою підозрюваного (обвинуваченого) про його катування правоохоронцями не є для суду визначальною та не звільняє його від обов'язку перевірити доступними йому процесуальними засобами зазначені в ній відомості та навести свої висновки щодо них у підсумковому рішенні по справі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабаева Э.У. Основы криминалистической теории преодоления противодействия уголовному преследованию : дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2006. 350 с.
2. Шур Б.В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами : монографія / за ред. В.Ю. Шепітька. Харків : Гриф, 2005. 176 с.
3. Рішення Європейського суду з прав людини від 15 травня 2012 р. у справі «Каверзін проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#Text (дата звернення: 01.07.2021).
4. Рішення Європейського суду з прав людини від 15 травня 2012 р. у справі «Григор'єв проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_833#n92 (дата звернення: 01.07.2021).
5. Рішення Європейського суду з прав людини від 21 квітня 2011 р. у справі «Нечипорук і Йонкало проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text (дата звернення: 01.07.2021).
6. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 березня 2009 р. у справі «Вергельський проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_460#Text (дата звернення: 01.07.2021).

7. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 червня 2008 р. у справі «Яременко проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_405#Text (дата звернення: 01.07.2021).

8. Постанова колегії суддів першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 11 вересня 2019 р. у справі № 185/8507/14 (провадження № 51-4040км18). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/84348227> (дата звернення: 05.07.2021).

9. Маляренко В.Т. Про судові доручення в кримінальній справі. URL: <https://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/F0BAE8CC7A7A5DDDC325707C002D1725> (дата звернення: 05.07.2021).

10. Рішення Європейського суду з прав людини від 05 березня 2020 р. у справі «Іванко проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e80#n45 (дата звернення: 01.07.2021).

11. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13 квітня 2021 р. у справі № 752/6631/18-к (провадження № 51-1999 км 20). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/96465099> (дата звернення: 05.07.2021).

12. Застосування в Україні європейських стандартів протидії жорстокому поводженню і безкарності : науково-практичний посібник для суддів / Н.М. Ахтирська та ін. ; за заг. ред. В.Т. Маляренка. Київ : «К.І.С», 2011. 320 с.

13. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 21 червня 2018 р. у справі № 532/47/16-к (провадження № 51-969 км 18). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/74963857> (дата звернення: 01.07.2021).